

De trein terug

COLOFON

Auteur: Ronald Witjas, Den Haag / Le Peyrin

Vormgeving: Richard Sluijs, Den Haag

Druk: Brave New Books, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de rechthebbenden.

Copyright © 2022, Ronald Witjas

Ronald Witjas

De trein terug

*Op zoek naar
een verzwegen geschiedenis*

Uitgeverij Brave New Books
Amsterdam

Voor al onze kinderen
en kleinkinderen

*Over de stenen die jij
op jouw pad laat liggen,
zullen je kinderen struikelen.*

Surinaams gezegde

INHOUD

<i>Hoofdstuk 1</i>	2021: Isabeau	9
<i>Hoofdstuk 2</i>	2011: 1 ^e klas	21
<i>Hoofdstuk 3</i>	1943: Westerbork, dinsdag 22 juni	31
<i>Hoofdstuk 4</i>	2011: Auschwitz	47
<i>Hoofdstuk 5</i>	1943: Westerbork, 24 juni	61
<i>Hoofdstuk 6</i>	1965: Het kind en de boze man	71
<i>Hoofdstuk 7</i>	1943: Westerbork, zondag 27 juni	81
<i>Hoofdstuk 8</i>	1942/2011: De weg van Joël	91
<i>Hoofdstuk 9</i>	1978: Voor de Commissie	115
<i>Hoofdstuk 10</i>	2011: Stootblok Sobibor	127
<i>Hoofdstuk 11</i>	1984: De hoofdrol	139
<i>Hoofdstuk 12</i>	2011: Schoonheid en waanzin	153
<i>Hoofdstuk 13</i>	2022: Beverwijk	173
<i>Hoofdstuk 14</i>	2022: Brief aan mijn vader	185
	Legenda	196
	Dankwoord	198

1 ~ 2021: Isabeau

‘Leanne gaat bevallen.’

Het is dinsdagochtend en ik heb een vroege afspraak op kantoor. Nog voor ik het gesprek in ga, krijg ik een telefoontje dat de buikpijn die Leanne gisteravond al voelde, geen buikgriepje was maar de aankondiging van weeën. We vierden haar verjaardag met een klein diner bij haar thuis, ze klaagde al sinds de middag over buikpijn maar niemand rond de tafel bedacht dat het iets met de baby te maken kon hebben. Ze eindigde het diner liggend op de bank.

Vannacht zijn de buikkrampen sterker geworden en vanochtend is ze voor een controle naar de vroedvrouw gegaan. Die heeft haar direct doorgestuurd naar het ziekenhuis, daar bleek ze al vier centimeter ontsluiting te hebben.

‘We kunnen nu niets doen, afwachten. Ik bel je zodra we meer weten.’

Roelien hangt op, we zijn beiden te verrast en bezorgd om er veel woorden aan te wijten.

Verdwaasd ga ik het gesprek in en kondig aan dat ik mogelijk weggeroepen word. Mijn bezoeker heeft alle begrip en aarzelend duiken we de inhoud van onze bespreking in. Alsof we een wandeling beginnen en beiden liever niet in de richting van de onweersbui kijken die er onafwendbaar aankomt. Wat is dat toch, dat we bij naderend onheil zo lang mogelijk normaal blijven doen?

Het gesprek leidt de aandacht voor even af van wat zich ergens in Den Haag afspeelt. Dan komt na amper tien minuten de klopp op de deur, het telefoontje dat ik direct naar het ziekenhuis moet komen. We beëindigen het gesprek met een hoofdknik en een bezorgd uitgesproken *sterkte*. Ik haast me naar mijn auto op de oprit en met mijn mobiel aan mijn oor hoor ik het met ongeloof aan, ze is bevallen van een meisje, Isabeau heet ze. Als ik wegreid hoor ik dat de baby nog in Den Haag is, maar als prema-

tuur zo snel mogelijk naar het LUMC in Leiden moet. En dan besef ik voor het eerst dat alles bepalende getal, 24, ze is pas vierentwintig weken. En één dag. Dat is veel te vroeg, levensbedreigend vroeg. Het zoontje van een vriend van me werd met vijftientwintig weken geboren en leefde maar een paar uur, zou het nu weer zo gaan? Ik rijd als een automatische piloot die de wereld om zich heen niet registreert en laveert met mijn gedachten tussen angst en hoop. Aangeslagen en onzeker in de tussentijd, die gespannen ruimte tussen een aangekondigde ramp en het nog-niet weten van de consequenties.

‘Blijven ademen,’ hoor ik mijzelf zeggen als ik voor een stoplicht sta en een paar keer diep zucht om de spanning uit mijn lijf te krijgen. Het helpt.

Bij het Haga ziekenhuis is het onmogelijk om te parkeren. Rondom het gebouw zijn ze van alles aan het aanleggen, maar nu is het nog een wildwest van auto’s op elk denkbaar plekje tussen stapels stenen en bergen zand. Ik besluit om geen tijd te verspillen aan het zoeken van een plek en rijd de naburige woonwijk is. Dan maar wat verder lopen, dat ergert minder.

Gynaecologie, tweede etage, ik neem de trap. Voor de deur van de gang waar ik moet zijn staat een manshoge poster met een omineuze tekst: vroeggeboren, een achtbaan van emoties. De foto’s die ze gebruikt hebben tonen blije ouders en piepkleine baby’s. Ik zie geen achtbaan maar wel een blije afloop. Voor ik er verder over na kan denken kom ik bij de ruimte waar Isabeau moet zijn. Roelien, Floris en zijn vader Alphonse zijn er al. We kijken elkaar bezorgd aan.

‘Vierentwintig weken,’ mompelen we en die twee woorden hebben zoveel impact dat we stilvallen en voor ons uit staren. Dan mogen we naar binnen in een kamer met rekken vol apparatuur en twee grote couveuses. De kleine ruimte staat vol met verpleegsters, artsen en transportbroeders in hun geel-groene fluorpakken. Met ons vieren erbij, als toeschouwers met een kaartje voor een bescheiden plek achterin, is het overvol.

Er wordt volop gepraat, een oudere vrouw met krullend haar lacht zelfs. Ze blijkt de arts uit het LUMC die hier naartoe is geroepen om de baby zo snel mogelijk naar Leiden te brengen. Dan tillen ze een piepklein paarsrood baby'tje uit de couveuse. Ze is naakt met een paar slangen in haar mondje en een infuus dat op verschillende plekken in haar lijfje is gestoken. Ik schrik me wild van de aanblik, zo klein, ongelooflijk. Het lijkt alsof ze geen huid heeft, alsof alle aderen als dunne draadjes op het even rode vlees van het lijfje liggen. Mijn adem stokt en tegelijk schieten mijn ogen vol tranen. Zo klein, hoe kan dit leven? Gaat dit goed? De arts keuvelt vrolijk verder met de transportbroeders. Er moeten nog meer draadjes aangesloten voor de speciale couveuse waarmee de baby naar Leiden vervoerd gaat worden. Ze is onhandig in de weer met alle schakelaars op de verrijdbare stelling, de mannen nemen het grinnikend over. Ondertussen staan wij vieren met ongeloof te kijken naar het meisje dat met vierentwintig weken en één dag geboren is. Ze past in de palm van mijn hand, onvoorstelbaar klein.

‘Vijfhonderd gram,’ zegt de arts.

Dat is een bakje yoghurt, denk ik, niet meer. En toch, ze beweegt, heeft haar handjes gekromd, draait met haar hoofdje, de ogen dicht. De arts legt uit dat vierentwintig weken de grens is, als ze twee dagen eerder was gekomen, hadden ze er niets aan gedaan en gewacht tot ze zou overlijden.

‘Vorig jaar lag die grens nog op vijfentwintig weken,’ zegt ze er opgewekt bij.

‘In Zweden en Duitsland hanteren ze al een tijdje die vierentwintig weken, daarom doen we dat in Nederland nu ook.’

‘Dus vorig jaar had jullie haar niet laten leven?’

‘Nee, toen niet, maar we weten nu dat het kan, dus we gaan het proberen.’

Dit kind – ons eerste kleinkind, heeft de drempel naar leven maar net gehaald, besef ik. De arts komt met de eerste waarschuwing: we weten niet of ze het gaat redden, maar we gaan er alles aan doen. Het is de zinsnede die we de komende dagen nog

tientallen keren zullen horen, alsof ze zich met deze waarschuwing om vooral voorzichtig blij te zijn met dit kind alvast indekken tegen het onheil dat statistisch gezien op komst is. Het klinkt als een aangekondigd verlies dat op z'n best niet doorgaat.

Ik kan de opgewektheid van de arts niet plaatsen, is ze altijd zo? Neemt ze het wel serieus? Of wil ze ons juist opbeuren in deze angstige uren? Ik krijg er geen hoogte van en hoor pas later dat zij de superspecialist voor prematuren is. We zijn in goede handen, kennelijk. Toch maakt het ons niet minder ongerust.

Iedere keer dat ik naar Isabeau kijk slaat het ongeloof als een klap tegen mijn hoofd. Dat dit kan, zo klein, dat ze leeft, alles erop en eraan, hoe is het mogelijk? Ik moet denken aan het prachtige boek van Lennart Nilsson met de foto's van groeiende embryo's dat ik de afgelopen jaren stevast aan zwangere familieleden of collega's heb gegeven.

'Hier, kijk maar, kun je per week zien hoe je baby groeit.'

Ik had nooit gedacht dat ik mijn eerste kleinkind met vierentwintig weken als één van die foto's onder ogen zou krijgen. Zestien weken te vroeg, vier maanden, dat is bijna de helft. Als ik daaraan denk en naar de inmiddels ingepakte Isabeau kijk, gaat mijn hand voor mijn mond. Van schrik, van ongeloof, alsof de ernst van de vroeggeboorte met iedere blik op het veel te kleine mensje weer opnieuw binnen komt Zo staan we met z'n vieren bedremmeld in onze eigen gedachten en gevoelens. Het medisch protocol voltrekt zich bijna routineus, ze laten ons toekijken en spreken ons niet meer aan. Het maakt niet uit, ik ben toch sprakeloos. Een kwartier later lopen de broeders met een torenhoge kast vol medische apparatuur en een speciale couveuse naar de uitgang, op weg naar de IC voor vroeggeborenen in Leiden. We hebben geluk, horen we, dat het zo dichtbij is en dat er plek is. In de schaduw van wat zich hier voltrekt stemt het nauwelijks tevreden, maar we knikken dankbaar. Geluk is er in soorten en maten, bedenk ik, deze kleine meevaller zou ik graag inruilen voor een grotere.

Roelien blijft op Leanne wachten die nog een nabehandeling

ondergaat en zal daarna met haar van Den Haag naar het LUMC rijden. Floris rijdt achter de ambulance met Isabeau aan. Wat moet er door hem heen gaan? Ik rijd ook naar Leiden, het beeld van het paarsrode en slechts vuistgrote meisje voor ogen.

Leanne ligt op bed als ik haar weerzie. De bevalling van het kleine kind heeft haar nauwelijks moeite of pijn gekost, maar de placenta moest daarna operatief verwijderd en de verdoving sluimert nog na. Ze zit rechtop in bed, meer opgewonden dan moe, haar ogen één groot vraagteken. We wachten in de ruime kamer en hangen wat rond haar bed, terwijl op de aangrenzende NICU afdeling een team van artsen en verpleegsters met Isabeau bezig is.

Aan het begin van de middag komt er een kleine delegatie van twee artsen en een verpleegkundige. Ze gaan zitten, kijken ernstig en richten zich tot Leanne, die rechtop in haar bed ieder woord tot zich door laat dringen. Wij kijken vanaf de zijlijn toe.

‘Het gaat goed, ze doet het goed,’ zegt de jonge arts, ‘maar we moeten er rekening mee houden dat het een lange weg van ups en downs wordt en we weten niet of ze het uiteindelijk gaat redden.’

Weer die waarschuwing, ik denk aan de poster met de achtbaan bij de entree. Leanne knikt.

‘Hoe is ze nu, wat gebeurt er met haar?’

De logische vraag van een moeder naar haar pasgeborene.

‘Het team is bezig om haar stabiel te krijgen, over een half uur mag je naar haar toe.’

Stabiel, een woord dat we nog vaker zullen horen, alsof je het over een tafel hebt die wankel staat. Leanne luistert alsof iedere letter in het verhaal van de arts ertoe doet. Die pauzeert veel en herhaalt in verschillende bewoordingen steeds hetzelfde: dat het een lange weg wordt met een onzekere uitkomst. Het lijkt alsof de waarschuwing Leanne niet werkelijk raakt. Ze richt zich volledig op het leven van Isabeau, wil alles weten over haar kansen. Floris staat er stil bij, makkelijker te peilen in zijn gedachten dan in zijn gevoelens. Waar Leanne de ene na de andere vraag

op de artsen afvuurt, blijft hij de antwoorden peinzend verwerken.

‘Komende nacht wordt het spannend,’ zegt de arts, ‘als Isabeau die haalt, is dat een heel goed teken.’

Ik zie aan het gezicht van Leanne dat ze zich daar volledig in vastbijt, alsof ze Isabeau er met haar wilskracht doorheen gaat slepen. Binnen een half uur weten we door het gesprek met de artsen, maar vooral ook door ons speurwerk op Google bijna alles van de kansen en complicaties van een 24-weekse prematuur. Dat is geen vrolijke lijst, de longen die nog niet gerijpt zijn, de darmen evenmin, de kansen op blindheid, doofheid of hersenletsel zijn er, net als de leer- en gedragsstoornissen. We sprokkelen een lijst aan complicaties bij elkaar die duidelijk maakt dat als Isabeau het overleeft, de kans groot is dat er in ieder geval iets aan schade zal blijven. Maar niemand heeft weet van wat of hoe, het oordeel is nog niet geveld en we spreken in zinsneden met kansen. Waar leven is, blijft hoop, hoe dan ook. Voor nu telt er maar één ding: in leven blijven.

‘Ze heeft het goed gedaan, vannacht!’

Leanne klinkt blij en energiek. We hebben de drempel van de eerste nacht gehaald, de artsen zijn zeer tevreden. Pas veel later zullen we te horen krijgen dat ze het niet verwacht hadden en dat het ook voor hen een verrassing was, zo goed als Isabeau het deed.

‘Ze vinden Isabeau heel sterk, ze vecht echt voor haar leven!’

We kunnen niet anders dan al onze twijfels en bange gevoelens opzijzetten en pakken de strohalm die dit bericht ons brengt met alles wat we hebben vast.

Isabeau ligt op een aparte kamer op de IC. Ondanks de couveuse is haar kleine lijfje ingepakt in dekens en heeft ze een te groot mutsje op haar hoofdje, alles gericht op warmhouden. Boven de couveuse hangt een batterij aan monitoren. Hartslag, zuurstofopname, temperatuur en nog veel meer data die tezamen het leven meten. Haar hoofdje is bijna niet te zien

door de slang met de tube die door haar keel tot dicht bij haar longen is gebracht. Ze kan nog niet zelf ademen en de longen worden op druk gehouden. Door die tube kan ze geen geluid maken en het valt niet te peilen of ze pijn heeft van de infusen die bij haar handen en voeten zijn ingebracht. Via een sonde krijgt ze moedermelk en het goede bericht is dat ze drinkt. Goddank, de stofwisseling lijkt te werken, ze kan aansterken, groeien.

Binnen een week is er een ritme, een patroon in de dag en een patroon in onze beleving. Zo snel went een wereld die op zijn kop staat. We bellen, sturen fotootjes via WhatsApp, gaan één voor één op bezoek, stemmen ons leven af op momenten van bezoek of binnenkomende berichten. Leanne en Floris betrekken een kamer in het Ronald MacDonald huis en verrichten wisseldiensten, er is altijd één van hen bij Isabeau.

Dan komt er plots een factor bij, Covid breekt uit, zowel de IC als het Ronald McDonald huis gaan op slot voor bezoek. We kunnen alleen maar bellen en appen of via het internet de monitorbeelden volgen van de camera die boven de couveuse hangt. We zien ons kleinkind tussen dekens en draden in schokkerige beelden bewegen. Leanne en Floris leven inmiddels in een quarantaine die van hun eigen kamer naar de IC strekt en weer terug. Twee keer per week doe ik boodschappen voor ze en zet de tassen voor de voordeur. Alsof ik belletje aan het trekken ben, bel ik aan en loop direct het paadje door de voortuin uit. Vanaf de stoep groet ik een bleke Floris.

‘Hoe gaat het?’

‘Goed.’

Wat kun je anders vragen of zeggen? Hoe bizar het ook is, aan de ramp die langer dan een week geleden gebeurde, zijn we al gewend en zolang Isabeau in leven blijft is alles ‘goed.’ Meer of betere woorden hebben we niet. Ik steek mijn duim op.

De achtbaan speelt zich inmiddels in volle gang af. Er is hoop, er zijn momenten van geluk wanneer Isabeau haar armpjes strekt. Er is warmte en contact wanneer ze geketend aan slangen en tube toch iedere dag een paar uur mag buidelen op de ontblote buik

van haar vader of moeder. Contact maken van huid op huid, alsof ze de baarmoeder vanaf de buitenkant mag voelen. Belangrijk voor de ontwikkeling, zeggen de artsen en verpleegsters. Belangrijk voor de binding, denk ik. Ik zie hoe Leanne zich al helemaal met haar kind verbindt, er met al haar aandacht en energie op gericht is. Floris laat minder emotie zien, maar zijn toewijding is overduidelijk. In de afgesloten Covid-wereld kunnen en hoeven ze niets anders en zijn ze volledig afgestemd op het ritme van Isabeau. Inmiddels weten ze de monitoren al beter af te lezen dan de verpleging en hebben ze de paniek van een zuurstoftekort doordat de tube scheef in de luchtpijp zit meerdere keren meegemaakt. Ze weten ook precies welke arts goed kan prikken in de minuscule adertjes van Isabeau en welke niet, net zoals ze ondervonden hebben met welke verpleegster ze overweg kunnen en welke niet. Leanne is in tranen als ze een weekenddienst met de verkeerde verpleegster door moet en tijdens de verzorging vraagt of Isabeau de Havo of het Atheneum kan halen. Die antwoordt bot:

‘Nee, meisje, kindertjes van vierentwintig weken komen echt niet verder dan de Mavo.’

De eerste hersenscans tonen evenwel geen schade, een opluchting. Ook de eerste gevaarlijke infectie is na twee dagen antibiotica onderdrukt, maar het zal niet de laatste zijn. Het is huilen, lachen, vallen en weer opstaan en bovenal: doorgaan.

Inderdaad, realiseer ik me, we zitten in een achtbaan waarvan de stopknop het niet meer doet.

Iedere ochtend begint met een update in WhatsApp, hoe was de nacht? Wat staat er vandaag op het programma? We zijn ruim zes weken verder, Isabeau is inmiddels 1500 gram en duidelijk gegroeid. Veel functies gaan goed, alleen het ademen blijft een probleem. De artsen maken duidelijk dat ze binnenkort echt op eigen kracht moet ademen. Er volgt veel overleg over het moment waarop Isabeau van de beademing af moet en de laatste sprong naar haar leven moet wagen. We worden erop voorbereid: als het

onverhoopt niet goed gaat en ze niet voldoende zelf kan ademen, zullen ze niets meer doen. Wanneer 's middags de beademing eraf gaat, doet ze het onverwacht goed. We gaan hoopvol maar gespannen de nacht in en leggen onze kleren klaar om zo snel mogelijk naar Leiden te kunnen gaan, mocht het nodig zijn.

Om vier uur gaat de telefoon, Isabeau ging niet goed, de arts die erbij kwam heeft haar toch weer aan de beademing gelegd. Hij ziet nog een laatste kans en wil die met het team van artsen overleggen. Roelien en ik zijn helemaal leeg, de spanning die tot een beslissing zou leiden is plots weg. Als in een thriller, wanneer je denkt dat het afgelopen is en je er al mee wilt verzoenen, gaat het toch weer door. Die dag hangen we als uitgeputte bokkers in de touwen.

De artsen verschillen van mening, er komt een ethicus bij om de discussie te begeleiden. Leanne noch Floris is bij dat gesprek. Uiteindelijk komt de beslissing, ze gaan Isabeau nog een week laten aansterken door extra voeding en medicijnen, ze brengen haar in topconditie voor de sprong. We durven bijna niet meer te geloven dat het gaat lukken en er speelt bij Roelien en mij al weken nog iets: de vraag wat we dit kind aandoen. Moeten we dit allemaal wel willen? Het is een vraag waar we nauwelijks met iemand over kunnen spreken, behalve met elkaar en zelfs dan komen we niet tot een antwoord. Misschien zijn we wel blij dat wij er niet over beslissen, we zouden niet weten wat te doen. Als we zien wat er met dit kleine meisje gebeurt, de infusen, het beademen, de pijn die ze ongetwijfeld moet voelen. Niet kunnen schreeuwen omdat die tube alles in haar keel blokkeert. Zwakke longen voor de rest van haar leven, oogoperaties die standaard nodig zijn bij kinderen die met vierentwintig weken geboren worden. Het wordt een lange weg, dat is zeker.

Met Leanne kunnen we die twijfels niet bespreken, ze gaat vol voor het leven van haar kind. In die strijd is geen plek voor onze overwegingen. We praten over de grens van vierentwintig weken, en of je alles moet willen wat technisch of medisch kan. Na zeven weken weten we niet meer wat erger is, dit prille klein-

kind verliezen of een mogelijk zwaar gehandicapt kind door het leven dragen. Of dekken we ons zelf alleen maar in tegen een mogelijk verlies, zijn al onze redeneringen niets meer dan basaltblokken waarop de golven van verdriet straks stuk moeten slaan?

Op dinsdagochtend om 10.00 uur gaat Isabeau voor de tweede en laatste keer van de beademing af. Twintig minuten later appt Floris dat ze het moeilijk heeft, heel moeilijk. Kort daarna is duidelijk dat ze het niet gaat redden. Ze kan de sprong niet maken en glijdt weg in de armen van haar moeder. De achtbaan staat even stil op de top van de heuvel. En dondert dan met volle vaart naar beneden.

Als we de begraafplaats opdraaien en ik Leanne en Floris met Isabeau in een mandje in de auto voor me zie rijden, snijdt er plots een heftige pijn door me heen, twee keer achter elkaar. Dit is een dubbel verdriet, besef ik, om Isabeau natuurlijk, maar ook om Leanne zo in haar verdriet te zien. Dit wil ik niet voor mijn kind, schreeuwt het in me. Ik wil haar behoeden voor deze pijn, beschermen tegen dit verlies. Maar net als bij haar anorexia destijds, kan ik er alleen maar bij zijn en het onder ogen zien, trannende ogen.

Tussen de toespraakjes en liedjes die we vanwege Covid in de openlucht ceremonie aanhoren, dwalen mijn gedachten af. Waarom overkomt dit Leanne? De artsen waren direct na de geboorte duidelijk, alles leek in orde en aan de placenta mankeerde niets. We moesten er maar vanuit gaan dat de oorzaak van de vroeggeboorte nooit duidelijk zou worden. Als het medisch niet te verklaren is, speelt er dan iets anders? Ik hoef niet ver te zoeken en herken het direct, het kind dat haar leven niet mocht leven, Ina Sonja. Dochtertje van mijn vader en zijn eerste vrouw, acht maanden oud in 1943 omgekomen in Sobibor. En nu weer een kind dat geen kans kreeg, Isabeau. Het thema van het niet-geleefde leven voltrekt zich wederom. En waarom komt dit bij Leanne terecht?

Er is een Surinaams gezegde dat al tijden door mijn hoofd echoot: ‘over de stenen die jij op je pad laat liggen, zullen je kinderen struikelen.’ Is dit de steen die ik heb laten liggen? Struikelt Isabeau omdat ik de herinnering aan al die vermoorde familieleden, aan Ina Sonja, haar moeder, haar oma en opa, de broers van mijn vader, de herinnering aan al die omgekomen familie niet voldoende in ons leven heb teruggebracht? Draagt Leanne de last van het verdriet omdat wij – de kinderen van mijn vader – het door zijn beslissing hebben weggestopt en er thuis nooit over spraken? Zijn mijn zus, broer en ik medeplichtig omdat we het onszelf makkelijk hebben gemaakt door stilzwijgend het familieverleden te ontlopen en mijn vader – die er nooit met één woord over wilde spreken – niet lastig te vallen met vragen? Zijn wij uit braafheid en gemakzucht de falende generatie geworden die onze kinderen belasten met dat, wat wij zelf op hadden moeten lossen? Ik heb de reis naar Auschwitz en Sobibor inmiddels wel gemaakt, het verhaal voor zover mogelijk uitgezocht en het verdriet gevoeld, maar is dat wel genoeg? Moet er meer mee, het opschrijven, vastleggen, vertellen?

Op het wiebelige klapstoeltje op de begraafplaats, voor de kleine kuil waar we zo dadelijk het mandje met Isabeau in gaan leggen, is het me volkomen duidelijk. De drama’s uit het verleden blijven nooit liggen op de plek waar ze zich afspeelden, ze reizen met ons mee in de tijd. Het verhaal moet niet bij mij alleen blijven, dat is niet voldoende. Het moet de wereld in, in ieder geval in die van mijn kinderen en kleinkinderen. Het moet allemaal opgeschreven, verteld, bewaard en gelezen. De vermoorde familie moet thuishkomen in onze herinnering, ik moet ze verbinden met de komende generaties. Het is aan mij om deze steen op te rapen.

